

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Hechtingstheorie en psychoanalyse

Jaap Ubbels

Bowlby's hechtingstheorie rijmt niet met de uitgangspunten van de psychoanalytische metapsychologie: het economische en het dynamische gezichtspunt. De laatste decennia echter maakt zowel de empirische, academische als de intersubjectieve stroming binnen de psychoanalyse gebruik van hechtingstheorie en -onderzoek. Onomstreden is de betekenis van de hechtingstheorie voor de psychoanalyse echter beslist niet.

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de complexe relatie tussen psychoanalyse en hechtingstheorie.

Inleiding

'Attachment' kan vertaald worden als 'hechting' en als 'gehechtheid'. De laatste term wordt doorgaans door de Nederlandse gehechtheidsonderzoekers gebruikt, omdat een baby nu eenmaal niet kan kiezen om zich al dan niet te hechten. Hoewel proces en eindresultaat nauw met elkaar verweven zijn, zal ik in dit artikel zo veel mogelijk de term 'hechting' gebruiken voor het proces dat leidt naar gehechtheid.

Bowlby's belangstelling vindt zijn oorsprong in de maatschappelijk belangrijke vraag wat de effecten zijn van het ontbreken van moederlijke zorg op de psychische ontwikkeling van kinderen (Bowlby 1944). In de jaren vijftig was hij voorzitter van een werkgroep van de World Health Organization over dit onderwerp, waarbij ook onderzoekers als Piaget betrokken waren. Bowlby behoorde dus tot het selecte gezelschap van psychoanalytici die midden in de driehoek van kliniek, maatschappij en wetenschappelijk onderzoek staan.

De Hongaarse psychoanalytici Hermann (1936) en Balint (1937) hadden al eerder over gehechtheid als een primaire menselijke behoefte geschreven. Bowlby (1958, 1960) ging echter een belangrijke stap verder.

De essentie van Bowlby's hechtingstheorie is dat kinderen een aangeboren instinctmatige aanleg hebben om zich te hechten aan hun verzorgers. Wanneer de moeder beschikbaar is, wordt het hechtingssysteem geactiveerd, wat leidt tot een repertoire aan hechtingsgedrag en tot een gehecht-

J. Ubbels is kinderpsychiater en -analyticus, opleider bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. Hij is als staflid verbonden aan de kinder- en jeugdafdeling, en aan de afdeling volwassenen van het Nederlands Psychoanaly-

tisch Instituut te Amsterdam. Tevens is hij vrijgevestigd in Duivendrecht en Leiden. Correspondentieadres: Roosmarijnhof 21, 1115 DW te Duivendrecht. E-mail: jubbels@cs.com

heidsrelatie. De betekenis hiervan voor het gedrag, de emoties en het denken van kinderen is zo vitaal dat dit soms zelfs ten koste kan gaan van het eigen functioneren. Emotionele moeilijkheden later in het leven zijn terug te voeren op gebreken in de vroege gehechtheidsrelatie (Slade 2000; Holmes 1998).

Met deze gedragsmatige, theoretische benadering vervreemde Bowlby zich niet alleen van de traditionele psychoanalytische drift- en ego-psychologie (Anna Freud 1960), maar ook van de objectrelationele school die in de naoorlogse jaren in Groot-Brittannië tot bloei kwam. Voor de klassieke psychoanalytici is het onbewuste altijd het psychoanalytische onderzoeksgebied bij uitstek geweest (Van der Leeuw 1967). Bowlby schreef daar niet over en evenmin over de verlangens van kinderen, laat staan over het krachtenspel achter die verlangens. De hechtingstheorie geeft geen reenschap van innerlijke processen, zoals de fasegewijze organisatie en structurering van de binnenwereld van kinderen met hun heftige gevoelsambivalenties en conflicten, en de opbouw van een afweerorganisatie. Dit had tot gevolg dat Bowlby lange tijd aan de periferie van de psychoanalyse bleef, terwijl Winnicott, die zich even intensief bezighield met de relatie tussen moeder en kind, grote invloed verwierf met zijn ideeën over de opbouw van een potentiële, symbolische ruimte.

Momenteel hebben gehechtheidsonderzoek en psychoanalyse beide behoefte aan nieuw bloed en alleen al daarom zijn zij geïnteresseerd om te onderzoeken wat zij elkaar te bieden hebben (Fonagy 2001; Kandel 1998, 1999). Dit is nu ook beter mogelijk dan vroeger omdat beide partijen zich in theoretisch opzicht naar elkaar toe hebben bewogen.

Het psychoanalytische denken heeft sinds 1960 een enorme ontwikkeling doorgemaakt. De metapsychologie staat niet meer als een monoliet overeind. De samenhang tussen omgevingsfactoren en innerlijke rijping krijgt tegenwoordig wel de plaats die hem toekomt. Psychoanalytici onderkennen nu vrij algemeen de noodzaak om aansluiting te vinden bij de academische wetenschappen. Dit ter wille van de eigen geloofwaardigheid van de psychoanalyse als een wetenschap die iets te bieden heeft aan andere wetenschapsgebieden. De fraaie onderzoeksinstrumenten van het gehechtheidsonderzoek bieden veelbelovende mogelijkheden om het psychoanalytische werk wetenschappelijk te onderbouwen, zonder dat de specifiek psychoanalytische manier van kijken en luisteren naar gezondheid en pathologie verloren hoeft te gaan (Buchheim & Kächele 2002).

Binnen de psychoanalyse is er naast een beweging naar proefondervindelijk onderzoek ook een beweging naar intersubjectiviteit. De uitgangspunten van deze stromingen staan in sommige opzichten diametraal tegenover elkaar, zodat men van twee polen binnen de psychoanalyse zou kunnen spreken (Green 2000). De hechtingstheorie is niet alleen voor de empirische pool, maar ook voor de intersubjectieve richting van bijzondere betekenis (Mitchell 2000).

Anderzijds heeft ook het wetenschappelijke onderzoek op het vlak van hechting en gehechtheid zich geleidelijk uitgebreid van hechtings- en gehechtheidsgedrag naar de innerlijke ontwikkelingsprocessen die aan dat gedrag ten grondslag liggen.

In dit artikel zal ik de hoofdlijnen weergeven van de controverse en onderlinge beïnvloeding.

Het proefondervindelijk onderzoek van hechting en de psychoanalyse

In tegenstelling tot psychoanalytische theorieën over het onbewuste en over emotionele conflicten, bleek de gehechtheidstheorie goed bruikbaar voor empirisch onderzoek. De samenwerking tussen de clinicus Bowlby en de onderzoekster Ainsworth (Rudnytsky 1997) leidde tot het, op de waarneming van gedrag berustende, onderscheid tussen de veilige, de onveilig-ambivalente (angstige en claimende) en de onveilig-vermijdende gehechtheidsstrategie in de *Strange Situation Test* (SST). In de loop der jaren zijn er nog veel meer onderverdelingen in gehechtheidsstijl gemaakt, die geen van alle echter wetenschappelijk goed onderbouwd konden worden. Er is daarom een tendens om al deze subclassificaties te herleiden tot een basaal continuüm van veilig naar onveilig (Kobak 1999; Magai 1999). Vanuit hechtingstheoretisch gezichtspunt wordt verondersteld dat een georganiseerde gehechtheidsstrategie meer ontwikkelingsmogelijkheden biedt dan een gedesorganiseerde strategie waaraan geen vorm of voorspelbaarheid kan worden toegekend. Hesse & Main (2000) geven aan de gedesorganiseerde gehechtheid dan ook een directe klinische, psychopathologische betekenis op het niveau van fantasie en representatie. Het is echter heel goed mogelijk dat achter het ogenschijnlijk wanordelijke gehechtheidsgedrag wel degelijk een strategie schuilgaat waarin beide partners elkaar onder controle houden.

Met een oordeel over de gehechtheidsstrategie wordt verder geen uitspraak gedaan over eventuele (ontwikkelings)psychopathologie. Het continuüm veilig-onveilig vormt de basis voor het al dan niet benutten van mogelijkheden en het maken van keuzes die een individueel patroon gaan vormen van al dan niet pathologische adaptatie (Sroufe e.a. 1999). Inmiddels is er wel een overvloed aan bevindingen die erop wijzen dat een veilige gehechtheid de optimale condities biedt voor de ontwikkeling (Main 2000; Fonagy 2001). Ook zijn er veel aanwijzingen dat onveilig gehechte kinderen met een voortdurend hoog angstniveau neigen tot rigide, controlerend gedrag in spanningsvolle omstandigheden. Dit geldt met name voor de eerder genoemde subgroep van onveilig-gedesorganiseerd gehechte kinderen.

Tussen 1985 en 1996 ontwikkelden Main en Goldwyn het *Adult Attachment Interview* (AAI) waarmee zij de gehechtheidsstijl op volwassen leeftijd herleiden tot wat zij als een 'innerlijke representatie van hechting' beschouwen (Main 2000). Een gekwalificeerde beoordelaar doet hierover een

gekwantificeerde uitspraak die is gebaseerd op de coherentie van het ver-
toog van de geïnterviewde aangaande herinneringen aan vroege gehecht-
heidsrelaties, de beschikbaarheid van gedachten en emoties op dit gebied,
alsmede op het oordeel van de geïnterviewde over welke invloed dit op zijn
verdere emotionele ontwikkeling heeft gehad. Dit was een nieuwe stap in
de richting van de psychologie van gehechtheid. Het gehechtheidsonder-
zoek komt daarmee ook dicht bij het interessegebied van de psychoana-
lyse (Deben-Mager 2002).

Er blijven echter ook wezenlijke verschillen bestaan tussen de empirische,
positivistische wetenschappelijke traditie van het gehechtheidsonderzoek
en de psychoanalytische. De eerste richt zich op een klein onderdeel van de
complexe werkelijkheid en tracht deze te reduceren tot vragen die met een
simpel ja of nee te beantwoorden zijn. Mains concept van de gehechtheids-
representatie is geen klinisch concept. Men kan het niet voelen en heeft er
geen herinneringen aan, het is als 'een zwarte doos' en komt alleen tot
uiting in de relatie met een ander (Stern 2002).

Psychoanalytisch denken daarentegen is gebaseerd op klinische observatie
waarin geprobeerd wordt om een gebeurtenis vanuit zo veel mogelijk per-
spectieven te zien en om te begrijpen hoe een gebeurtenis samenhangt met
andere gebeurtenissen (Yorke 1995). Psychoanalytische concepten zijn uit-
eindelijk gebaseerd op de empathie van de klinisch werkende psychoanaly-
ticus. Psychoanalytisch denken beweegt zich veel meer in de dimensie van
het bewust en onbewust belevende en voelende 'zijn', terwijl empirische
concepten zich vaker in die van het 'doen' begeven. Een voorbeeld hiervan
is het onderscheid tussen transitionele ruimte en reflectief functioneren
(Bram & Gabbard 2001).

Hechting als een ethologisch en psychologisch begrip De gehecht-

heidstheorie is oorspronkelijk gebaseerd op het ethologische gezichtspunt
dat primaten de fysieke nabijheid van de moeder nodig hebben ter bescher-
ming. Hechtingsgedrag is dus een vorm van biologische adaptatie. Maar
toen vervolgens onderkend werd dat kinderen aan de beschikbaarheid van
de moeder ook veiligheid beleven, werd een eerste stap gezet naar het
begrijpen van de samenhang tussen biologie en psychologie. Sroufe &
Waters (1977) waren van mening dat het geobserveerde gehechtheidsge-
drag geplaatst moest worden binnen de psychologische context van inner-
lijk beleefde veiligheid ('felt security') (Kobak 1999). Het debat hierover
heeft nog lang voortgeduurd en werd pas begin jaren negentig door Mary
Ainsworth beslist. Zij wees erop dat Bowlby ervan uitging dat gehechtheid
bij oudere kinderen en volwassen berust op een voortdurend cognitief
aftasten van de veiligheid. Deze wordt ontleend aan de beschikbaarheid
van de gehechtheidsfiguur op grond van ervaringen die zijn vastgelegd in
interne werkmodellen, aan de kwaliteit van de actuele communicatie met

de hechtingsfiguur en aan diens bereidheid om te hulp te schieten als daarom gevraagd wordt (Kobak 1999). Vriend en vijand zijn het erover eens dat Mary Ainsworth met haar bevinding over de diverse gehechtheidsstijlen iets heel wezenlijks te pakken heeft gekregen (Holmes 1996, 1998). Maar binnen het veld van het gehechtheidsonderzoek wordt wel de vraag gesteld of de mogelijkheden van de SST en het AAI niet hun grens bereikt hebben en of de eenzijdige aandacht voor deze onderzoeksinstrumenten niet ten koste is gegaan van het onderzoek naar de rijping van hechting, de patronen en de kwaliteit van gehechtheidsrelaties die mensen in de loop van hun leven vormen (Crittenden 1988; Ainsworth in Rudnytsky 1997; Kobak 1999; Marvin & Britner 1999; Squires 2001).

In haar meest fundamentele vorm houdt de bevinding van Ainsworth in dat empirisch zou zijn vastgesteld dat ieder kind rond het eerste levensjaar een eigen hechtingsstijl heeft ontwikkeld die als prototype dient voor alle andere relaties later in het leven. Dit is een zeer omstreden standpunt, dat grote weerzin heeft opgewekt. Fonagy (2001; p. 21 en 46) maakt bijvoorbeeld melding van recent proefondervindelijk onderzoek waaruit blijkt dat de gehechtheidsstijl toch niet zo vastligt als oorspronkelijk werd aangenomen.

Schore (1994) heeft aangetoond dat de vorming van neuronale banen tussen het limbische systeem en de rechter fronto-orbitale cortex het neurobiologische substraat is van het vermogen tot het aangaan van duurzame emotionele relaties waarin ook negatieve emoties gereguleerd kunnen worden. Dat dit vermogen blijvend beschadigd kan worden bij vroege affectieve verwaarlozing is al lang bekend. Zonder adequate stimulatie binnen een gehechtheidsrelatie, wordt er niet voldaan aan de fundamentele omgevingsvoorwaarden van de ontwikkeling van de hersenen (Schmeets & Van Reekum 2000; De Waal 2002). In wezen gaat het bij dit terrein van wetenschappelijk onderzoek dus niet om de gehechtheidsstijl of -representatie, maar om de neurobiologische en mentale processen die binnen de vroege dyade op gang komen (Fonagy 2001; Fonagy e.a. 2002).

De opzienbarende en verbazingwekkende bevinding van Main (2000) dat de hechtingsrepresentatie van de ouders gemeten met het AAI in maar liefst 75 procent van de gevallen overeenkomt met de hechtingsstijl van hun kinderen gemeten in de SST, roept de vraag op of de hechtingsstijl misschien genetisch bepaald zou kunnen zijn. Het is ook zeer wel mogelijk dat de affectregulerende kwaliteit van het gehechtheidssysteem de stille kracht is achter de intergenerationele overdracht van hechtingsstijlen (Silverman 2001). Vanuit een psychoanalytische invalshoek vraagt Slade (2000, 2002) zich af welke rol de fantasieën van de ouders hierbij spelen, hoe die worden overgedragen op hun kind en hoe het gedrag van het kind de ouders beïnvloedt.

Ook de onderzoekers van de vroege ontwikkeling ('infant research') maken veel bezwaar tegen het onderbrengen van de talloze, voortdurend

veranderende en in complexiteit toenemende interacties tussen een moeder en haar kind in de rigide categorieën van gehechtheidstypen. Tronick (2002) stelt dat de hechtingstheorie onvoldoende recht doet aan de enorme complexiteit van de vroege ontwikkeling en aan de plasticiteit van de hersenen. Hij wijst op de vele individuele variabelen, zoals temperament, en op de voortdurende veranderingen van de verschillende gehechtheidsrelaties die een mens in de loop van zijn leven heeft. Bovendien verdwijnt in de statistische bewerking van de gegevens van grote groepen het individuele dat iedere ontwikkeling kenmerkt. De hechtingsstijl ziet hij meer als een 'attractor-state' die een tijdlang bepalend is, maar vroeg of laat weer beweegt naar iets nieuws en anders (Bruschweiler-Stern e.a. 2003). Interessant is het gezichtspunt dat dit juist binnen de overdracht in de psychoanalytische gehechtheidsrelatie bewerkbaar zou zijn.

Concluderend kan gesteld worden dat er momenteel over de continuïteit en het systematisch overdragen van hechtingsstijlen, ook door de onderzoekers op dit gebied, veel voorzichtiger geschreven wordt (Squires 2001). Hechting kan het beste beschouwd worden als een aangeboren ontwikkelingsfactor die altijd een stimulans van buitenaf nodig heeft om zich te kunnen ontplooiën (Cohen 1997). Het vermogen om een duurzame relatie met een ander aan te gaan, ontwikkelt zich binnen de vroege dyade met de moeder in een groot aantal leerprocessen die als een 'relationeel weten' in het impliciete, procedurele geheugen worden opgeslagen (Beebe & Lachman 2002). De cruciale vraag is nu welke factoren bepalen dat kinderen in de loop van hun ontwikkeling niet verder kunnen leren in relationeel opzicht, waardoor het hechtingsgedrag verstart. Affectregulatie speelt hierbij een centrale rol. Dit is natuurlijk geen antwoord op de bovengestelde vraag, maar wel een verschuiving van het aandachtsgebied, dat men zich overigens niet dynamisch genoeg kan voorstellen.

Psychoanalytische bezwaren tegen de hechtingstheorie

Iedere sensitieve en responsieve moeder zal direct bevestigen dat haar baby zich ontwikkelt in talloze interacties waarvan je niet kunt zeggen of deze nu door de baby of door de moeder geïnitieerd zijn. Het is daarom momenteel wellicht moeilijk voorstelbaar waarom de hechtingstheorie in 1960 tot zo'n controverse leidde. Begripsverwarring kan hierbij een rol gespeeld hebben. Wanneer Anna Freud (1960) schreef over het 'primaire narcisme' dan sloeg dat niet op het hechtingsgedrag van de baby, maar op een vroege fase van libidodistributie en -organisatie (Yorke 1995). Deze metapsychologische formulering was een poging om op metaforische wijze greep te krijgen op de processen in de emotionele binnenwereld die niet voor directe observatie toegankelijk zijn (Fonagy 1982). Het is geen concrete, maar een metaforische weergave van het emotionele ontwikkelingsproces zoals dat hypothetisch geëxtrapoleerd werd vanuit de samenhangen tussen gevoelens die in

de overdracht werden waargenomen (Wolff 1996; Green 2002). De psychoanalyse had iets te melden over conflicten die ontwikkeling remmen of juist vorm eraan geven door conflictoplossingen en sublimaties. Met het ontwikkelingsproces op zichzelf had de psychoanalyse niets van doen.

Een belangrijk bezwaar tegen de hechtingstheorie is dat die geen recht doet aan de fasegewijze opbouw van de psychische binnenwereld van kinderen en de conflicten waarmee de gevoelsontwikkeling gepaard gaat. Deze theoretische overwegingen hebben een directe klinische betekenis. Van de vele voorbeelden die gegeven kunnen worden, noem ik hier de typische ambivalentieconflicten van de anale fase: de preoccupatie met vasthouden en loslaten, de vorming van het lichaamsschema en het ontdekken van de grens tussen zelf en de ander. De sterke kant van het psychoanalytische denken in verschillende ontwikkelingsfasen, fixatie en regressie, is dat het een empathisch model biedt voor de veranderende belevingswereld van kinderen in ontwikkeling en de emotionele reacties wanneer het doorgroeien naar een nieuwe ontwikkelingsfase te moeilijk is. Het prototype hiervan is het oedipale 'examen'. Wanneer hieraan verbonden affecten en angsten niet gereguleerd kunnen worden, dan vormt dit een innerlijk motief om gevoelsmatig terug te grijpen op een wereld van almacht en innerlijke controle. De ontwikkelingsterm 'transformatie' is ook in dit geval op zijn plaats, omdat de belevingswereld van een kind ook na een ogenschijnlijke terugval toch anders is dan voorheen (Inderbitzin & Levy 2000).

Verder hadden Freud en generaties psychoanalytici na hem nog geen theoretisch kader om de situatieve subjectiviteit en intersubjectiviteit een kennis theoretische plaats te geven. Er werd daarom een veel groter 'wetenschappelijk' gewicht toegekend aan de belevingservaring van intensiteit en conflict (Van der Leeuw 1967; Cavell 1998). Bowlby geloofde niet in de betekenis van dit innerlijke krachten spel en raakte de psychoanalyse daarmee in haar hart. Psychoanalytici van hun kant waren bijzonder gevoelig voor iedere poging om de theorie te herzien omdat zij ervoor beducht waren dat conflict en de afhankelijkheid van het lichamelijke, driftmatige, als eerste overboord zouden vallen (Treurniet 1984).

De metapsychologische beschouwing heeft tot een grote conceptuele verfijning en differentiatie geleid. Terwijl er bijvoorbeeld in het *Handbook of Attachment* alleen over schaamte geschreven wordt als de organisator bij de socialisatie van affecten (Magai 1999), is er door metapsychologische bestudering veel meer over het ontstaan van schaamte en de functie daarvan in verschillende ontwikkelingsfasen bekend (Yorke 1990).

Hechtingstheorie en de objectrelatietheorie

De objectrelationele school heeft niet zoveel moeite met de hechtingstheorie gehad als Anna Freud en Melanie Klein. Maar ook hier is de betekenis van het psychodynamische

denken cruciaal. Bij Sandler (1987) fungeert de innerlijke veiligheid als een gyroscoop. Dit lijkt op het begrip 'innerlijk beleefde veiligheid' van de hechtingstheoretici, maar Sandler's begrip is veel subjectiever omdat veiligheid samenhangt met de innerlijke representatie van objectrelaties. De ouders zoals zij 'werkelijk' zijn of geweest zijn verschillen van de wijze waarop zij innerlijk gerepresenteerd worden, omdat er altijd vervormingen ontstaan door het krachtenspel binnen de persoonlijkheid. Bij zijn aanbevelingen om het psychodynamische denken binnen de hechtingstheorie te introduceren noemt Fonagy (2001, p. 185) als eerste dat de hechtingstheorie meer aandacht zou moeten besteden aan de systematische vervormingen van de buitenwereld in de perceptie van een kind.

Een interessant punt is overigens dat het bij hechting niet gaat om hechting aan één bepaalde persoon, maar om de nabijheid en beschikbaarheid van de verzorger en om diens betekenis voor het handhaven van het innerlijke evenwicht en voor de ontwikkeling. Het concept 'hechting' slaat niet op de verschillende geïnternaliseerde objectrelaties die binnen de overdracht in scène worden gezet, maar op dat gebied waarin de analyticus geen persoon is maar een instrument. De analyticus zal daarbij in staat moeten zijn om te verdragen dat er geen aandacht voor hem is als overdrachtspersoon, iets wat weleens moeilijker en belangrijker zou kunnen zijn dan vaak wordt aangenomen.

Hechting-differentiatie versus separatie-individuatie

Een ander bezwaar is dat de hechtingstheorie geen recht doet aan de fragiele, kwetsbaarheid van de ontwikkeling van het zelfgevoel van kleine kinderen. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw leverde het werk van Mahler e.a. (1975) over de separatie-individuatieperiode een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van het psychoanalytisch denken. Treurniet (1984) beschreef uitvoerig hoe hij het werk van Mahler gebruikte bij het empathisch begrijpen van de ontwikkeling van het zelfgevoel bij jonge kinderen. Het werk van Mahler is een mooi voorbeeld van een geslaagde vertaling van gedragsobservatie naar empathie, want haar beschrijvingen van de ambivalenties in de rapprochementfase, het kwetsbare zelfgevoel en de woedeaanvallen die volgen op de ineensstorting van een op zichzelf gezond gevoel van grandioosheid, zijn klinisch uiterst waardevol gebleken.

Deze invalshoek staat echter haaks op die van de hechting. Hechtingsonderzoekers, zoals Lyons-Ruth (1991), vinden dat Mahler de ontwikkeling in het tweede levensjaar te veel vanuit de pathologie beschreven heeft en schrijven liever over hechting-differentiatie. Fonagy (2001, p. 77) geeft toe dat het wezen van de agressie veel beter met de theorie van Mahler begrepen kan worden. Het gaat echter niet alleen om agressie, maar ook om het plezier in het gaan van een eigen weg en om de veiligheid bij het terugkomen. Het is van belang dat er ook hiervan voldoende innerlijke beelden

voorhanden zijn zodat ook deze belevingswereld emotioneel hanteerbaar wordt (Gergely 2000).

Hechtingstheorie en metapsychologie

Een grote groep psychoanalytici voelt zich voor een dilemma geplaatst. Zij denken er niet over om de metapsychologie op te geven, terwijl zij van de andere kant ook het belang inzien van empirisch onderzoek. De Franse psychoanalytici Laplanche en Widlöcher (2001) nuanceren de categorische afwijzing van Green (2000) en proberen het dilemma op te lossen door de hechtingstheorie te verankeren binnen de metapsychologie. Laplanche (2001) slaagt daar op een vrij eenvoudige manier in. Aan de vitale behoefte aan hechting dient tegemoet te worden gekomen. Deze noodzaak plaatst Laplanche naast de cyclus van oplopende seksuele spanning en ontlading binnen het economische gezichtspunt. Omdat primaire hechtingsliefde en infantiele seksualiteit nu in hetzelfde kader zijn geplaatst, kan Widlöcher (2001) met recht een oproep doen om het 'eeuwige' debat tussen beide gezichtspunten nu eindelijk eens aan te gaan. De klinische betekenis is evident: achter tal van seksuele uitingen gaat een primaire behoefte aan hechting en interactie schuil.

Silverman (2001) beschrijft hoe zij hechtingstheorie en infantiele seksualiteit in haar klinische werk probeert te integreren. Consequent let zij op de samenhang van factoren die leiden tot een bemoeilijkte gehechtheidsrelatie en hoe deze binnen een bepaalde psychoseksuele ontwikkelingsfase of verzorgende activiteit van de moeder tot uiting komen.

Misschien had het interactieve van de hechting vanzelf een plaats gekregen binnen de psychoanalytische theorie, als Freud (1905) zijn ideeën over de wederzijdse actieve en passieve bevrediging tussen een moeder en het kind dat zij zoogt, verder had uitgewerkt, of wanneer Freud had vastgehouden aan zijn oorspronkelijke idee dat de seksuele driften 'aanleunen' bij de zelfhandhavingsdriften. Driftmatige verlangens kunnen verdrongen worden, in tegenstelling tot hechtingsbehoeften (Akhtar 1999). De Noord-Amerikaanse Ruth Stein (1998) heeft beeldend beschreven hoe zij zich het 'primaire narcisme' voorstelt van de baby die zich hecht aan de moeder (Laplanche 1997). Het gaat hierbij om een moeder die sensueel kan genieten van haar baby en zich met haar eigen volwassen driftleven in deze relatie begeeft. Voor de baby zijn de seksuele boodschappen die de moeder uitzendt raadselachtig. De baby richt zich beurtelings op de moeder die slechts voedt en dan weer op de eigen binnenwereld, die doordrenkt is met mysterieuze boodschappen, fantasieën en intense, maar onduidelijke lichamelijke gewaarwordingen die de baby weer de weg wijzen naar de wereld van de 'voedende' objecten.

Wat men hier ook van moge denken, de betekenis is in ieder geval dat de psychoanalyse iets te vertellen heeft over een ervaringsgebied dat niet rechtstreeks toegankelijk is voor empirisch onderzoek.

Hechtingstheorie en de psychoanalytische kijk op ontwikkeling De

hechtingstheorie heeft wel een belangrijke plaats kunnen verwerven binnen psychoanalytische theorieën die zich baseren op een holistisch ontwikkelingsmodel van minder naar meer gedifferentieerde psychische vormen. Treurniet (1984) heeft een artikel geschreven over de ontwikkeling van de psychoanalyse waarin hij zijn worsteling met dit breukvlak in het psychoanalytische denken heel fraai vastgelegd heeft. Het onderzoek van de vroege ontwikkeling confronteerde hem met een van de meest fundamentele dilemma's in de psychoanalyse: die tussen de mens als psychologische eenheid op zichzelf en als organisme dat zich ontwikkelt met en in zijn omgeving. Hij beschrijft ook hoe belangrijk hij het vindt dat een psychoanalyticus de 'dialectische spanning' en de onzekerheid die verbonden zijn aan het denken in beide modellen innerlijk accepteert en in zijn techniek tot uiting brengt.

Een gehechtheidsrelatie ontwikkelt zich binnen talloze, subtiële, genetisch aangestuurde sensitieve en responsieve interacties tussen een moeder en haar baby. Het elkaar voelen en het voeden, het grijpen, vocaliseren, aanstaren, glimlachen, het zich van de moeder af en naar haar toe bewegen, maken daar met vele andere fysiologische processen binnen de verschillende, nabije sensorische modi deel van uit. Het model dat de onderzoekers van de vroege ontwikkeling hierbij gebruiken is dat van non-lineaire, in complexiteit toenemende systemen met processen waarin synchroniciteit onvermijdelijk wordt afgewisseld door perioden van dysynchroniciteit. Binnen het feedbacksysteem tussen een moeder en haar kind differentiëren zich affecten en ontwikkelen zich karakteristieke patronen van affectregulatie. Deze affectregulerende interactiepatronen zijn het bindende ingrediënt van het gehechtheidssysteem en worden als een mentaal model van dyadische relaties binnen het impliciete, procedurele geheugen vastgelegd. Affecten en affectregulatie vormen de hardware van het gehechtheidssysteem, en de kern van het zelfgevoel ontstaat uit een vroege affectieve integratie (Emde 1999; Vliegen e.a. 2002).

Psychoanalytici als Schore (2002) en Fonagy e.a. (2002) stellen onomwonden dat de moderne psychoanalyse geworteld moet zijn in de ontwikkelingspsychologie. Wat dit heeft opgeleverd voor de psychoanalytische theorie wordt mooi geïllustreerd door de film van de Robertsons (1971) – medewerkers van Bowlby – over Thomas die tijdelijk in een kinderkuis werd ondergebracht. Voor het oog van de camera zakte de jongen psychisch in elkaar en reageerde hij na enkele dagen zelfs niet meer op een foto van zijn moeder. De psychoanalytische verklaring destijds was dat een kind geen innerlijk beeld van zijn moeder in haar afwezigheid kon vasthouden zolang er geen objectconstantie was bereikt. Nu is er een verklaring beschikbaar die meer ruimte laat voor de complexiteit van ontwikkeling, namelijk dat mentale processen alleen voortgang hebben wanneer een

kind zich in de gehechtheidsrelatie gezien weet in de ogen van de moeder (Fonagy e.a. 1993; Hurry 1998).

Voor andere kinderanalytici is het echter nog steeds de vraag wat psychoanalyse nu precies met het ontwikkelingsproces op zichzelf van doen heeft en of het niet beter is om zich in te zetten voor een eigen psychoanalytische identiteit (Abrams 2001). Destijds verschaftte Anna Freud (1965) met haar ontwikkelingslijnen en het metapsychologische profiel een nog steeds bruikbaar model van psychoanalytisch denken (Neubauer 1984, 2001). De ontwikkeling van emotionele afhankelijkheid naar emotionele zelfredzaamheid en volwassen objectrelaties is het prototype van zo'n ontwikkelingslijn. Novick & Novick (1987) beschreven een ontwikkelingslijn van het masochisme, een pathologische vorm van gehechtheid, waarin aan pijn juist veiligheid beleefd wordt. Bij iedere stap in de ontwikkeling dienen pijn en zelfgecreëerde onlust als afweer van woede op een onempathisch object waarvan iemand zich niet kan losmaken. Maar wat betreft de vroegste stappen in deze ontwikkelingslijn kunnen analytici alleen constructies maken over de emotionele wereld van 'infants' (Latijn: in-fari = zonder spraak). Door het hechtingsonderzoek is een grote hoeveelheid empirische gegevens ter beschikking gekomen over het vormen van een primaire relatie als een ontwikkelingsdoel op zichzelf.

Intersubjectiviteit

De psychoanalytische situatie is op zich een gehechtheidsrelatie die wordt geactiveerd wanneer een psychoanalyticus met zijn gevoel reageert op het gevoel van de analysant (Mitchell 2000). In deze intersubjectieve, wederzijdse gevoelsrelatie begeeft een psychoanalyticus zich als 'een werkelijk persoon' met zijn eigen gehechtheidssysteem in een gehechtheidsrelatie met zijn analysant (Jongbloed 1998). De talloze variabelen van het relationele weten waaruit het hechtingsgedrag is opgebouwd zijn als zodanig niet voor het bewustzijn toegankelijk en kunnen alleen als het hechtingsgedrag binnen een gehechtheidsrelatie onderzocht worden. Maar ook binnen deze psychoanalytische gehechtheidsrelatie is de vraag aan de orde welke processen het gehechtheidssysteem levend, vitaal en gepassioneerd houden en waardoor het doods kan worden.

De hechtingsstijl van de analyticus heeft hierbij ook een plaats in de arena van afhankelijkheid en binding. Het is altijd belangrijk om vanuit het perspectief van de analysant naar onszelf te kijken en dat gaat zeker op bij de behandeling van onveilig gehechte kinderen (Chused Fingert 2000). Een ontwijkende hechtingsstijl van de analyticus kan ertoe leiden dat de analysant zich te weinig herkend en gespiegeld voelt. Een analyticus met een gepreoccupeerde hechtingsstijl kan ertoe neigen om de innerlijke gemoedstoestand van een kind te indringend terug te geven. Zo mogelijk nog belangrijker is het om alert te zijn op signalen vanuit eigen onopgeloste hechtingsproblematiek die voor een kind beangstigend zijn, zoals

Schuengel e.a. (1999) dat tussen ouders en kinderen hebben kunnen vaststellen. Dit alles komt natuurlijk niet ten goede aan de mogelijkheden voor de analysant om, zoals dat in het hedendaagse jargon genoemd wordt, 'zich gerepresenteerd te weten in de analyticus'.

Ten slotte

De techniek van een (kinder)analyticus wordt echter niet in de eerste plaats door de theorie bepaald, maar door de wijze waarop persoonlijk invulling wordt gegeven aan de betekenis die een analyticus voor zijn analysant kan hebben (Berkouwer 2003). Een psychoanalyticus laat zich in zijn techniek allereerst leiden door zijn of haar invoelingsvermogen in de gevoelsproblemen van volwassenen en zich ontwikkelende kinderen, hun pijn en hun angsten. Wanneer men het wetenschappelijke begrippenkader van de hechting klinisch wil gebruiken, dient men dit te vertalen naar gevoelens. Dit sluit aan bij de notie uit hechtingstheorie dat de structuur en het functioneren van de psyche bepaald worden door de gevoelens die binnen de dyade herkend en geuit mogen worden. De hechtingsclassificatie is in wezen de empirische codering en beschrijving van zulke patronen, zowel in het gedrag van peuters als in de volwassen spraak (Slade 2000). De basale onbewuste fantasie van onveilige hechting is dus dat de eigen gevoelens niet 'gecontained' kunnen worden. Onveilig gehechte kinderen worstelen voortdurend met hun zelfwaardering, met onzekerheid of zij wel mogen zijn die zij zijn, en of zij wel mogen voelen en denken zoals zij voelen en denken. Onveilig gehechte kinderen voelen zich 'slecht' wanneer er geen gehechtheidssysteem is waarbinnen hun eigen subjectiviteit kan bestaan. Angstig, ambivalent gehechte kinderen zijn bang te verdrinken in de anderen en vermijdend gehechte kinderen zijn bang te verhongeren in eenzaamheid. Gedesorganiseerd gehechte kinderen zijn verschrikkelijk bang niet meer te bestaan wanneer zij niet in de huid kunnen kruipen van de hechtingsfiguur en de controle over hem of haar verliezen.

Literatuur

Abrams, S. (2001). Summation: Unrealized Possibilities. *Psychoanalytic Study of the Child*, 56, 105-119.

Akhtar, S. (1999). Distinguishing needs from wishes. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 47 (1), 113-152.

Balint, M. (1937). Early developmental states of the ego. Primary object love. In M. Balint, *Primary love and psychoanalytic technique* (p. 234-267). Londen: Tavistock, 1965.

Beebe, B. & Lachman, F. (2002). *Infant Research and Adult Treatment. Co-constructing Interactions*. Hillsdale NJ/Londen: The Analytic Press.

Berkouwer, A.Y. (2003). De analyticus als 'ontwikkelingsobject'. In M.G.J. Schmeets & A.P. Schut (red.), *Anders en toch hetzelfde*. NPI-reeks (p. 107-119). Assen: Van Gorcum.

Bowlby, J. (1944). Forty-four juvenile thieves: Their characters and home life. *International Journal of Psychoanalysis*, 25, 19-52, 587-591.

Bowlby, J. (1958). The nature of the child's tie to his mother. *International Journal of Psychoanalysis*, 39, 350-373.

Bowlby, J. (1960). Grief and mourning in infancy. *Psychoanalytic Study of the Child*, 15, 3-39.

- Bram, D.A. & Gabbard, G.O. (2001). Potential Space and Reflective Functioning. *International Journal of Psychoanalysis*, 82, 685-699.
- Bruschweiler-Stern, N. (2002). Explicating the implicit: the local level and the microprocess of change in the analytic situation. *International Journal of Psychoanalysis*, 83, 1051-1062.
- Buchheim, A. & Kächele, H. (2002). Das Adult Attachment Interview und psychoanalytisches Verstehen: Ein klinischer Dialog. *Psyche*, 56, 946-973.
- Cavell, M. (1998). Triangulation, one's own mind, and objectivity. *International Journal of Psychoanalysis*, 79, 217-233.
- Chused Fingert, J. (2000). Discussion: A Clinician's View of Attachment Theory. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 4, 1175-1189.
- Cohen, Y. (1997). Attachment and Psychopathological Development. *Psychoanalytic Study of the Child*, 52, 247-259.
- Crittenden, P. (1988). Internal representational models of attachment relationships. *Infant Mental Health Journal*, 11, 259-277.
- Deben-Mager, M. (2002). Geheugen en therapeutisch handelen. *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse*, 17 (4), 90-97.
- Emde, R. (1999). Moving Ahead: Integrating Influences of Affective Processes for Development and for Psychoanalysis. *International Journal of Psychoanalysis*, 80, 317-339.
- Fonagy, P. (1982). The integration of psychoanalysis and experimental science. *International Review of Psychoanalysis*, 9, 125-145.
- Fonagy, P. (2001). *Attachment theory and psychoanalysis*. New York: Other Press.
- Fonagy, P., Moran, G.S., Edgumbe, R., Kennedy, H., Target, M. (1993). The Roles of Mental Representations and Mental Processes in Therapeutic Action. *Psychoanalytic Study of the Child*, 48, 9-49.
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E.L., Target, M. (2002). *Affect Regulation, Mentalization and the Development of the Self*. New York: Other Press.
- Freud, A. (1960). Discussion of Dr. John Bowlby's paper. *Psychoanalytic Study of the Child*, 15, 53-62.
- Freud, A. (1965). *Normality and Pathology*. New York: International Universities Press.
- Freud, S. (1905). *Drei Abhandlungen Zur sexualtheorie*. Studienausgabe (p. 37-148). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Gergely, G. (2000). Reapproaching Mahler: New perspectives on normal autism, symbiosis, splitting, and libidinal object constancy from cognitive developmental theory. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 48 (4), 1197-1229.
- Green, A. (2000). Science and science fiction in infant research. In J. Sandler, A.M. Sandler, R. Davies (red.), *Clinical and Observational Psychoanalytic Research* (p. 41-72). Londen: Monograph Series of the Psychoanalysis Unit of University College/The Anna Freud Centre.
- Green, A. (2002). A Dual Conception of Narcissism. *Psychoanalytic Quarterly*, 71 (4), 631-651.
- Hermann, I. (1936). Clinging-Going in Search. *Psychoanalytic Quarterly*, 1976, 45 (1), 1-36.
- Hesse, E. & Main, M. (2000). Disorganized infant, child, and adult attachment: collapse in behavioural and attentional strategies. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 48 (4), 1097-1120.
- Holmes, J. (1996). *Attachment, Intimacy, Autonomy*. Northvale NJ/Londen: Jason Aronson.
- Holmes, J. (1998). The changing aims of psychoanalytic psychotherapy. *International Journal of Psychoanalysis*, 79, 227-240.
- Hurry, A. (red.) (1998). *Psychoanalysis and Developmental Therapy*. Londen: Karnac Books.
- Inderbitzin, L.B. & Levy, S.T. (2000). Regression of Psychoanalytic Technique. *Psychoanalytic Quarterly*, 59 (2), 195-223.
- Jongbloed, D. (1998). De analytische als 'real object'. In J. Baneke, A. Ladan, N. Treurniet, M. Visser-Donker (red.), *Trauma en Identiteit*. Assen: Van Gorcum.
- Kandel, E.R. (1998). A new intellectual framework for psychiatry. *American Journal of Psychiatry*, 155, 457-469.
- Kandel, E.R. (1999). Biology and the future of psychoanalysis: A new intellectual framework for psychiatry revisited. *American Journal of Psychiatry*, 156, 228-247.
- Kobak, R. (1999). The emotional dynamics of disruptions in attachment relationships. Implications for theory, research and clinical

intervention. In J. Cassidy & P.R. Shaver (red.), *Handbook of Attachment* (p. 21-24). Londen: Guilford Press.

Laplanche, J. (1997). The theory of seduction and the problem of the other. *International Journal of Psychoanalysis*, 78, 653-666.

Laplanche, J. (2001). Sexuality and Attachment in Metapsychology. In D. Widlöcher (red.), *Infantile Sexuality and Attachment*. New York: Other Press.

Leeuw, P.J. van der (1967). Over Freuds theorievorming. In P.J. van der Leeuw e.a., *Hoofdstukken uit de hedendaagse psychoanalyse* (p. 31-57). Arnhem: Van Loghum Slaterus.

Lyons Ruth, K. (1991). Rapprochement or approachment: Mahler's theory reconsidered from the vantage point of recent research in early attachment relationships. *Psychoanalytic Psychology*, 8, 1-23.

Magai, C. (1999). Affect, Imagery, and Attachment. In J. Cassidy & P.R. Shaver (red.), *Handbook of Attachment* (p. 803-823). New York/Londen: Guilford Press.

Mahler, M., Pine, F. & Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic Books.

Main, M. (2000). The organized categories of infant, child, and adult attachment: flexible vs. inflexible attention under attachment-related stress. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 48 (4), 1055-1096.

Marvin, R.S. & Britner, P.A. (1999). Normative Development. The Ontogeny of Attachment. In J. Cassidy & P.R. Shaver (red.), *Handbook of Attachment* (p. 44-68). New York/Londen: Guilford Press.

Mitchell, S.A. (2000). *Relationality. From Attachment to Intersubjectivity*. Hillsdale NJ/Londen: The Analytic Press.

Neubauer, P.B. (2001). Emerging Issues: Some Observations about Changes in Technique in Child Analysis. *Psychoanalytic Study of the Child*, 56, 16-27.

Novick, J. & Novick, K.K. (1987). The Essence of Masochism. *Psychoanalytic Study of the Child*, 42, 353-385.

Rudnytsky, P.L. (1997). The Personal Origins of Attachment Theory: An Interview with Mary Salter Ainsworth. *Psychoanalytic Study of the Child*, 52, 387-405.

Sandler, J. (1987). *From safety to superego. Selected papers of Joseph Sandler*. New York: Guilford Press.

Schmeets, M.G.J. & Reekum, A.C. van (2000). Psychotherapie en haar toekomst binnen de psychiatrie. Een poging tot integratie van nieuwe inzichten. *Tijdschrift voor psychiatrie*, 42, 459-467.

Schore, A.N. (1994). Psychoanalysis and neurobiology. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 45 (3), 807-840.

Schore, A.N. (2002). Attachment Theory, and Trauma Research: Implications for self-psychology. *Psychoanalytic Inquiry*, 22 (3), 433-484.

Schuengel, C., Bakermans-Kranenburg, M.J., IJzendoorn, M.H. van, Blom, M. (1999). Unresolved loss and infant disorganisation: links to frightening maternal behavior. In J. Solomon & C. George (red.), *Attachment Disorganization* (p. 71-94). New York: Guilford Press.

Silverman, D.K. (2001). Sexuality and Attachment: A Passionate Relationship or a Marriage of Convenience. *Psychoanalytic Quarterly*, 70 (2), 325-359.

Slade, A. (2000). The development & organisation of attachment. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 84 (4), 1147-1175.

Slade, A. (2002). Niet gepubliceerd. Symposium on Maternal Reflective Functioning: Attachment and Caregiving. 8e WAIMH-Congres, Amsterdam.

Squires, C. (2001). Attachment and Infantile Sexuality. In D. Widlöcher (red.), *Infantile Sexuality and Attachment* (p. 133-157). New York: Other Press.

Sroufe, L.A. & Waters, E. (1977). Attachment as an organizational construct. *Child Development*, 48, 1184-1199.

Sroufe, L.A., Carlson, E.A., Levy, A.K., Egeland, B. (1999). Implications of attachment theory for developmental psychopathology. *Development and Psychopathology*, 11, 1-13.

Stein, R. (1998). The Enigmatic Dimension of Sexual Experience: The 'Otherness' of Sexuality and Primal Seduction. *Psychoanalytic Quarterly*, 67 (4), 594-626.

Stern, D.N. (2002). Niet gepubliceerd. Discussie na Symposium on Parents Representations. 8e WAIMH-congres, Amsterdam

Treurniet, N. (1984). Over recente ontwikkelingen van het psychoanalytisch denken. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 10 (4), 232-275.

Tronick, E. (2002). Niet gepubliceerd. How can the infant's relationship with the mother, the infant's most differentiated, specific, and thick relationship, serve as the prototype for other relationships and attachments? Conversation Hour, WAIMH-congres te Amsterdam.

Vliegen, N., Meurs, P., Gluckers G. (2002). Hoe moeders in beeld blijven. Robert Emde's visie op de ontwikkeling van moederbeelden en zelfrepresentaties. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 8 (4), 205-222.

Waal, J. de (2002). In den beginne was er hechting ... De waarde van theorieën over de

hechtingsstijlen voor de psychotherapeutische behandeling en indicatiestelling. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 28, 483-500.

Widlöcher, D. (2001). *Infantile Sexuality and Attachment*. New York: Other Press.

Wolff, P.H. (1996). The Irrelevance of Infant Observation for Psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 44 (2), 369-474.

Yorke, C. (1990). The Development and Functioning of the Sense of Shame. *Psychoanalytic Study of the Child*, 45, 377-411.

Yorke, C. (1995). Freud's Psychology: Can It Survive? *Psychoanalytic Study of the Child*, 50, 3-32.

Summary

Bowlby's attachment theory was not to be reconciled with the basic assumptions of metapsychology: the economic and the dynamic points of view. However, over recent decades both the empirical and academic as well as the inter-subjective trends in psychoanalysis have relied heavily on attachment theory and research. On the other hand, the significance of attachment theory for psychoanalysis remains controversial. From the overview that this article gives of the complex relationship between psychoanalysis and attachment theory, the conclusion may be drawn that traditional psychoanalytic theory needs to expand and integrate relevant issues that have emerged from research on attachment development. In using these issues, it remains important to preserve the essentials of psychoanalysis in clinical practice, and especially in empathy with the violent emotions, pains and fears that accompany emotional development.

Manuscript ontvangen: 25 november 2002

Definitieve versie: 10 april 2003